

תפוצתן של טביעות החותם הזהות¹ והמערך היישובי ביהודה ערב מסע סנחריב*

יוסף גרפינקל

נושא דיוננו הוא קבוצה נרחבת של טביעות-חותם, כ-70 במספר, שנתגלו על-גבי קנקני-חרס באתרים מתקופת הברזל ביהודה.¹ טביעות אלה מתאפיינות בכך, שפריטים זהים של אותו בעל-חותם נמצאו ביותר מאתר אחד; קבוצה זו תכונה להלן 'קבוצת הטביעות הזהות'. הופעת פריטים זהים באתרים שונים היא עדות לקיום פעילות וקשרים מרחביים בממלכת יהודה. הנחת-יסוד בחיבור זה היא שהופעת פריט מקבוצת הטביעות הזהות באתר כלשהו, מצביעה על קשרים שנטוו לאותו מקום; וכך מתאפשר, מניתוח הפיזור הגיאוגרפי של הטביעות, דירוג הירארכי של אתרים, בהתאם לעוצמת הפעילות הקשורה בהם. הנחה נוספת היא, שקיים קשר בין מיקומם של האתרים ופיזורן של הטביעות, וניתן להסיק מכך על המרכזים הראשיים ביהודה ועל המערך העירוני והיישובי בממלכה. ייעשה ניסיון להתוות אפיונים בולטים במערך היישובי ביהודה, כמערכת מרחבית של קשרים פנימיים, תלות ויחסי-גומלין בין יישובים, בעזרת מושגי הגיאוגרפיה העירונית.

קבוצת הטביעות הזהות

חותמות וטביעות-חותם הן קבוצת-מימצא נפוצה ביהודה החל מהמאה השמינית לפני-הספירה ועד לחורבן הבית הראשון. ידועים מאות פריטי-מימצא שנידונו מהבטים שונים בפרסומים רבים.² בחיבור זה יידונו רק טביעות-חותם, שפריטים זהים שלהן נמצאו ביותר מאתר אחד.

כבר בחפירותיהם החלוציות של בליס ומקאליסטר בתילי השפלה, שנערכו בשלהי המאה הקודמת, נמצאו באתרים שונים – תל גוֹרְד (ג'ורידה), תל מְרֶשָה (סנרדנה), תל

* חיבור זה מבוסס על עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' א' מלמט ופרופ' ח' רביב. תודתניתונה להם וכן לפרופ' י' נווה וד"ר צ' מזר שקראו את כתב-היד.

1 ראה בהרחבה, ושם גם הפנייה לביבליוגרפיה: נ' אביגד, ערך 'חותם', אנציקלופדיה מקראית, ג, עמ' 86-68. ר' הסטרין ומ' דייג'י-מנדלס, חותמות מימי בית-ראשון, מוזיאון ישראל, ירושלים תשל"ח.

2 בטביעה מופיעים שני שמות, שם בעל החותם ושם אביו. לדוגמה: הטביעה 'לנחם עבדי', פירושה – שייך לנחם בן עבדי. רק בחותם אחד, 'לאליקם נער יוכן', במקום שם האב מופיע תואר. יש חוקרים הרואים בנושאי החותם אנשים פרטיים ויש הרואים בהם פקידים במערך המינהל הממלכתי. סיכום הדיעות השונות ראה: נ' אביגד, 'המקורות האפיגרפיים העבריים', א' מלמט (עורך), ימי המלוכה – היסטוריה מדינית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 33-36.

צפית (א-צאפי) ותל עֶזְקָה (זכריה) — פריטים זהים של טביעות-חותם. מאז נוספו בחפירות השונות עשרות רבות של פריטים, המתחלקים לששה-עשר סוגים (ראה נספח בסוף חיבור זה). רובם של פריטים אלה נמצאו או פורסמו שלא בקשר עם שכבה מוגדרת, ועל כן קשה לתארכם. יחד עם זאת ידוע, כי רבים מהם נמצאו יחד עם ידיות קנקני 'למלך',³ ועל כן אפשר לשייכם לפרק הזמן של קנקנים אלה.

החפירות המחודשות בלכיש הבהירו, כי כל סוגי הטביעות 'למלך' מופיעות יחד בשכבה III,4, שנחרבה בעת מסע סנחריב בשנת 701 לפני-הספירה. ברור כי קנקני 'למלך' יוצרו בפרק הזמן שקדם למסע סנחריב. גם בתל בטש שבשפלה, נתגלו קנקני 'למלך' עם טביעות שונות באותה השכבה.⁵ גם קנקני 'למלך' וגם פריטים מקבוצת הטביעות הזוהות נמצאו באתרים הרחוקים עשרות קילומטרים אלה מאלה, והם מעידים על פעילות מרחבית אינטנסיבית. יש הקושרים פעילות אינטנסיבית זאת בהכנות הנמרצות למלחמה באשור.⁶ מסע סנחריב השאיר את יהודה הרוסה וחרבה ואף המערכת התחבורתית התמוטטה. נשמו מסלות שבת עבר ארח' (ישעיהו ל"ג 8). אולם הפעילות המרחבית רבת ההיקף הנשקפת מהטביעות, אינה הולמת מצב של חורבן והרס. לכן יש להניח, שאפילו אם נמשך השימוש בקנקנים ששרדו לאחר המסע האשורי, הרי עיקר פיזורם נעשה בפרק הזמן שקדם למסע סנחריב, בשלהי המאה השמינית לפני-הספירה.

להלן פריטים שונים שהתגלו בצמוד לטביעות 'למלך':

'לנרא שבנא' — ברמת-רחל, יחד עם טביעה 'למלך חברן' על-גבי אותה הידית.⁷

'מנחם יבנה' — ברמת-רחל, יחד עם טביעה 'למלך זיף' באותו לוקוס.⁸

'לנחם עבדי' ו'צפן עזריהו' — בלכיש, בחדר אחד עם טביעות 'למלך חברן' ו'למלך שוכה'.⁹

'הושע צפן' ו'שבנא שחר' — בלכיש, על רצפת הארמון,¹⁰ בקרבתן נמצאו טביעות 'למלך' מהסוגים 'חברן', 'זיף' ו'שוכה'.¹¹

3 על קנקני 'למלך' ראה בפירוט: אביגד, לעיל, הערה 2. ישנם קנקנים בהם הוטבעו טביעות משני הסוגים:

D. Ussishkin, 'Royal Judean Storage Jars and Private seal Impressions', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* [=BASOR], 223 (1976), pp. 1-13. יש אף נסיון לקשור

פריטים ספציפיים של טביעות עם סוגים ספציפיים של טביעות 'למלך': A. Lemaire, 'Classification des estampilles royales Judeennes', *Eretz-Israel*, 15 (1981), pp. 58*-60*

D. Ussishkin, 'Excavations at Tel Lachish', *Tel-Aviv*, 5 (1978), pp. 76-81

4 ע' מזר וג' קלם, 'כנענים, פלשתים וישראל בתמנה / תל-בטש', קדמוניות, יג (תשמ"א), עמ' 89-97.

5 N. Na'aman, 'Sennacherib's Campaign to Judeh and the Date of the "lmlk" Stamps', *Vetus Testamentum* [=VT], 29 (1979), pp. 61-86

6 Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rachel, Seasons 1959-60*, Roma 1962, p. 16

7 Y. Aharoni, 'Excavations at Ramat-Rachel 1954', *Israel Exploration Journal* [=IEJ] 6 (1956), p. 145. 'לוקוס' (מלטינית: מקום) הוא מונח ארכיאולוגי טכני, הבא לציין יחידת-שטח מוגדרת בשכבה נתונה. הגדרת ה'לוקוס' היא על-פי תיחומו בשטח, כגון חדר, פינת-מבנה או חצר, בור-מים וכדומה, ועל-פי השייכות, כלומר ביחידת זמן ברורה, שאפשר להגדירה על-ידי הגדרת השכבה שמתחתיה או מעליה. ההנחה היא, שחפצים המצויים באותו לוקוס שימשו את יושבי המקום בעת ובעונה אחת.

8 O. Tufnell, *The Iron Age: Lachish III*, London 1953, pp. 124-5

9 שם, עמ' 341, טבלה.

10 שם, עמ' 342, טבלה.

טביעות-חותם על ידיות-קנקנים מסוף המאה השמינית לפני-הספירה (מימין לשמאל, מלמעלה למטה): צפן [בן] עזריהו, טביעת-חותם שנתגלתה בלכיש; לבכי [בן] שלם, טביעת-חותם שנתגלתה בבית-שמש; לנחם [בן] עבדי, טביעת-חותם שנתגלתה בבית-שמש; לנחם [בן] עבדי, טביעת-חותם שנתגלתה בתל גודד; למנחם [בן] יובנה, טביעת-חותם שנתגלתה ברמת-רחל

'יהוחיל שחר' — בלכיש, בלוקוס אחד עם שלוש טביעות 'למלך חברן'.¹²
 'לצפן אבמעץ' — בתל בטש, יחד עם טביעות 'למלך' באותו המיבנה.¹³
 'לשלם אחא' — בחורבת רבוד, בלוקוס אחד עם טביעה 'למלך חברן'.¹⁴
 'לאליקם נער יוכן' — בתל בית-מרסים, בלוקוס אחד עם טביעה 'למלך חברן'.¹⁵
 'לרפתי יהוכל' ו'לעזר חגי' — שני סוגים אלה נמצאו ופורסמו על-ידי בליס ומקאליסטר בחפירותיהם בשפלה בסוף המאה הקודמת, כשלא היו נהוגות עדיין שיטות-

12 אוסישקין (לעיל, הערה 4), עמ' 81.

13 מזר וקלם (לעיל, הערה 5), עמ' 96.

14 מ' כוכבי, 'חרבת רבוד היא דביר', י' אהרוני (עורך), חפירות ומחקרים, תל-אביב 1973, עמ' 49-75.

15 אוסישקין, לעיל, הערה 3.

רישום מפורטות. החוקרים גילו בחפירות אלה עשרים וחמש טביעות על ידיות קנקנים, בהן טביעות זהות של שבעה בעלי-חותמות. הם מציינים קשר ברור בין טביעות אלה ובין טביעות 'למלך'.¹⁶

'לנחם הצליהו' — פריטים מסוג זה נמצאו מעורבים בשפכים יחד עם טביעות 'למלך':

א. בכריכה בגבעון, בה נמצאו גם שמונים טביעות 'למלך'.¹⁷

ב. בחפירות הכותל בירושלים, יחד עם כתריטר טביעות 'למלך'.¹⁸

'לתנחם מגן' — פריטים מסוג זה נמצאו מעורבים בשפכים יחד עם טביעות 'למלך':

א. בכריכה בגבעון.¹⁹

ב. בלכיש, יחד עם טביעה 'למלך ממש' באותו מקום.²⁰

'תנחם נגב' — פריטים מסוג זה נמצאו מעורבים בשפכים יחד עם טביעות 'למלך' בכריכה בגבעון.²¹

'בכי שלם' — שני פריטים יחידים הידועים מסוג זה נמצאו בבית-שמש ובחורבת שובב, על-פני השטח בלבד.

לכל פריטי הממצא הנדונים אופייניות תכונות אלו:

א. הפריטים ידועים אך ורק מטביעות-חותם בידיות קנקנים.

ב. באותם פרסומים בהם מתארים החוקרים את הידיות בהן טבועות הטביעות, מדובר בידיות בעלות שני רכסים מקבילים, כידיות קנקני 'למלך'.

ג. סגנון החותמות אחיד: שטח החותם מחולק על-ידי קווים לשני משטחי כתיבה, בהם כתב ללא כל עיטור.

ד. לפריטי הממצא יש תפוצה גיאוגרפית מצומצמת ביהודה, שהיא מצומצמת אף מהתפוצה של טביעות 'למלך' ראה המפה בעמ' 39).

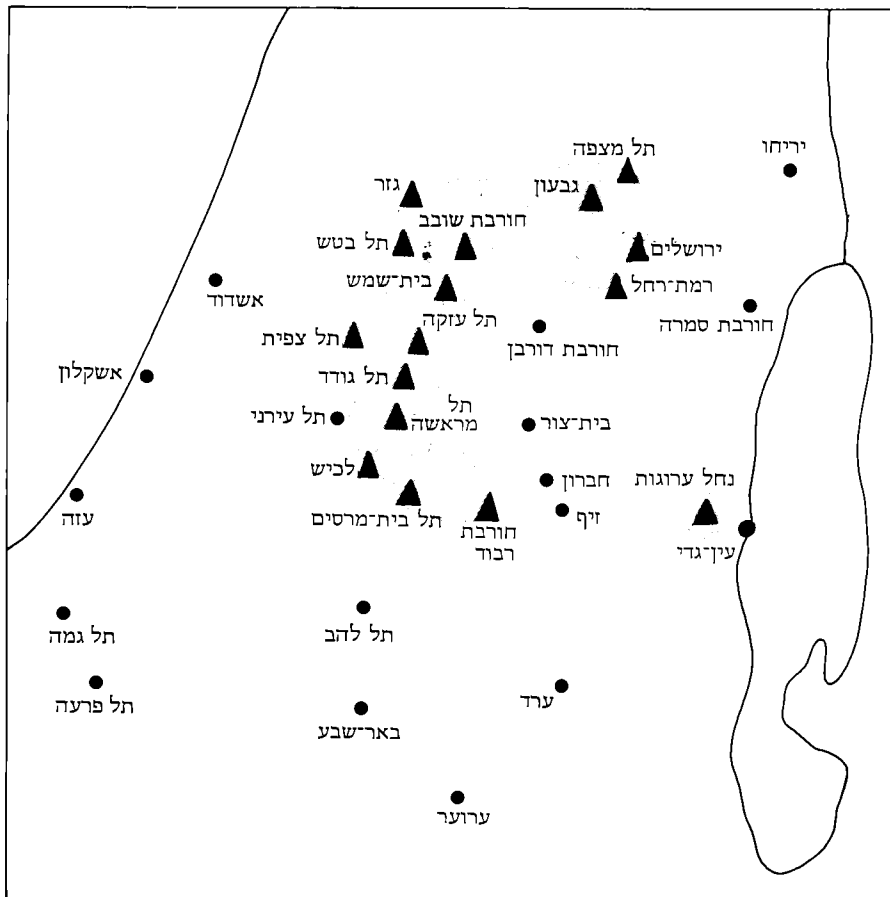
המכנה המשותף — חומרי, סגנוני, גיאוגרפי וכרונולוגי — מעמיד את כל הפריטים בקבוצה אחת מגובשת — 'קבוצת הטביעות הזהות'.

תפרוסת 'קבוצת הטביעות הזהות'

ניתוח תפרוסת 'קבוצת הטביעות הזהות' כרוך בשתי בעיות עיקריות:

א. קיים שוני באינטנסיביות המחקר בחלקי יהודה השונים ובגודל השטח שנחשף באתרים השונים. יש אתרים בהם נערכו חפירות שיטתיות באחוז גבוה משטחם; לעומת אחרים, שהידע מהם בא רק ממימצא שלוקט על-פני השטח. אפשר לטעון, כי תפוצת החפירות הארכיאולוגיות מכתיבה את תפוצת המימצא וכי אין לתפוצת 'הטביעות הזהות' משמעות משל עצמה.

F.J. Bliss & R.A.S. Macalister, *Excavations in Palestine*, London 1902, p. 119 16
 J.B. Pritchard, *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*, Pennsylvania 1959, p. 27 no. 2 17
 18 ב' מור, 'החפירות ליד הר-הבית', קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 88.
 19 פריצ'רד (לעיל, הערה 17), עמ' 29, מס' 8.
 20 טפנל (לעיל, הערה 9), עמ' 121.
 21 פריצ'רד (לעיל, הערה 17), עמ' 28, מס' 3.

תפרוסת 'קבוצת הטביעות הזהות'

אתרים בהם התגלו טביעות מ'קבוצת הטביעות הזהות'
מפה של ממלכת יהודה ומקומות בהם נמצאו 'הטביעות הזהות'

כנגד טענה זו עומדות העובדות הבאות:

1. בתל מצפה, תל בית-מרסים וגזר נעשו חפירות מקיפות לא פחות מאשר בבית-שמש או בירושלים, ובכל זאת נמצא בהם רק מספר קטן של 'טביעות זהות'.
2. באתרי השפלה — תל גודד, תל צפית ותל עזקה — נעשו חפירות מצומצמות יחסית, ובכל זאת נמצא בהם מספר גדול של 'טביעות זהות'.
3. יש אתרים שנחשפו באחוז גבוה משטחם ובחלקם אף התגלו פריטי טביעות 'למלך', אך לא נמצאו בהם 'טביעות זהות': תל עירני (13 טביעות 'למלך'), בית-צור (11 טביעות 'למלך'), תל פול (15 טביעות 'למלך') וערד (10 טביעות 'למלך').²²

22 M. Aharoni, 'Inscribed Weights and Royal Seals', Y.: תשע טביעות התגלו בחפירת המצודה.
 Aharoni, *Arad Inscriptions*, Jerusalem 1981, pp. 126-127
 בורהמים בעיר התחתית: 'ערד' — 1980, חדשות ארכיאולוגיות עד-עה (1980), עמ' 34.

על-כל-פנים, כדי לצמצם עד כמה שאפשר את ההשפעות זנובעות מן השוני בהיקף החפירות באתרים ובאזורים שונים, בחרנו להתחשב בעצם הופעת סוג-טביעה באתר, ללא קשר למספר הפריטים מאותו הסוג. כמו-כן הנתונים מרמת-רחל אוחדו עם הנתונים מירושלים, כיוון שרמת-רחל אינה יישוב העומד בזכות עצמו אלא ארמון-מצודה מלכותי שעמד בפאתי עיר הבירה. לכן הטביעות 'לנרא שבנא', שנמצאו רק בירושלים וברמת-רחל, לא יידונו בחיבור זה. אותו הדין חל על טביעות זהות, שתפוצתן ידועה רק מאתר אחד, כגון 'לכסא זכא' שנמצאו בבית-שמש בלבד, או 'למשלם אלנתן' שנמצאו בגבעון, ואחרות.²³ בטבלה 1 סוכמו פריטי הממצא לסוגיהם על-פי מקום הימצאם.

טבלה 1 – תפרוסת פריטי הממצא של 'קבוצת הטביעות הזהות'

7	24	8	1	3	7	1	1	3	לכיש								
1	1		1						תל צפית								
1	1		1						תל מראשה								
1	1			1					תל בטש								
4	7	2			1	1	3		תל גודד								
1	2							2	תל בית-מרסים								
1	1				1				גזר								
2	2			1	1				תל עזקה								
5	5	1		1		1	1	1	בית-שמש								
1	1						1		חורבת שובב								
1	2		2						חורבת רבוד								
4	4	1	1		1	1			גבעון								
1	3			3					תל מצפה								
7	12	1	2		1	1	3	3	ירושלים								
1	1					1			נחל-ערוגות								
15	67	2	10	4	6	2	5	3	2	9	3	5	4	6	2	4	סה"כ

ב. אין לנו ידיעות על דרכו של הקנקן ממקום ייצורו, בו הוטבע בחותם, ועד לאתר, בו נמצא על-ידי ארכיאולוגים. אף איננו יודעים למה שימש ומה משמעות הטביעה המוטבעת בו. מציאותן של טביעות זהות באתרים שונים אינה מצביעה בהכרח על קשר ישיר מנקודה כלשהי אל אותם אתרים, או בין אותם אתרים לבין עצמם. אבל הופעת פריט מ'קבוצת הטביעות הזהות' באתר כלשהו מצביעה על קשרים שניטו לאותו מקום. לכן, ניתן ללמוד מניטוח תפרוסת הטביעות על רמת הפעילות הקשורה לכל אתר ועל מידת חשיבותם של

23 השקפתי בעניין טביעות אלו והטביעות הפרטיות בכלל הבעתי במאמרי; 'דגם הירארכי בקבוצת הטביעות הפרטיות המופיעות על קנקני למלך', ארץ ישראל, יח (ספר אביגד) [ברפוס].

האתרים ביחס לאותה פעילות. רמת-פעילות זאת תימדד על-פי שלושה משתנים:

א. מספר סוגי הטביעות שנמצאו באתר. ככל שהאתר חשוב יותר, קשורה בו פעילות נרחבת יותר, ולכן סביר שיימצאו בו יותר סוגים של טביעות זהות (ראה טבלה 1).

ב. מספר האתרים הנוספים בהם נתגלו אותם סוגי-טביעות. ככל שאתר חשוב יותר, סביר שיטול חלק בפעילות משותפת למספר גדול יותר של אתרים. בטבלה 2 מעובדים הנתונים כך, שניתן לראות לגבי כל אתר, באלו אתרים נוספים התגלו אותם סוגי טביעות.

ג. המרחק מהאתר לאתרים הנוספים, שבהם התגלו אותם סוגי-טביעות. ככל שאתר חשוב יותר, טווח השפעתו נרחב יותר והוא קשור בפעילות המשתרעת על-פני מרחקים גדולים יותר. בטבלה 3 מופיע המרחק האווירי בין כל אתרים בהם נמצאו פריטים זהים מ'קבוצת הטביעות הזהות' וכן סיכום של סך-כל המרחקים מכל אתר אל כל האתרים הנוספים, שהתגלו בהם אותם סוגים של טביעות.

עוצמת הפעילות הקשורה לאתרים השונים ותפרוסתה המרחבית מתוארות בציוורים 1 – 6. כל אתר שבו יש יותר משני סוגים שונים של טביעות זהות, נבדק מבחינת התפרוסת המרחבית של סוגי הטביעות שנמצאו בו. הקווים שניטוו בין האתרים, אין פירושם קשרים ישירים בין אותם אתרים; זהו רק ביטוי כרטוגרפי להימצאות סוגים זהים של טביעות חותם באתרים שונים. השרטוטים נעשו בהתאם לנתוני טבלה 2.

טבלה 2 – תפרוסת הטביעות הזהות באתרים השונים

מספר אתרים
נוספים בהם
התגלו
טביעות זהות

6	x	x	x	x		x		x		לכיש
1									x	תל צפית
1										תל מראשה
2		x				x				תל בטש
5	x	x		x	x				x	תל גודד
2		x			x					תל בית-מרסים
1						x				גזר
3		x					x		x	תל עזקה
6		x		x	x		x	x		בית-שמש
1						x				חורבת שובב
1								x		חורבת רבוד
3		x				x				גבעון
2		x								תל מצפה
8			x	x		x	x	x		ירושלים
2								x		נחל-ערוגות

טבלה 3 – מרחק בין אתרים (בקו אווירי בק"מ)

סה"כ										
221	49	46	50	44	23	9				לכיש
13									13	תל צפית
13									13	תל מראשה
40	30				10					תל בטש
125	46	34		22	14				9	תל גודד
80	47				33					תל בית-מרסים
18					18					גזר
57	29				18			10		תל עזקה
124	25		23	6		33	14		23	בית-שמש
6					6					חורבת שובב
22								22		חורבת רבוד
76	9				23				44	גבעון
62	12								50	תל מצפה
232			12	9	25	29	47	34	30	ירושלים
95							46		49	נחל-ערוגות

טבלה 4 – דירוג האתרים על-פי עוצמת הפעילות בהם

האתר	מספר סוגי טביעות	מספר אתרים נוספים בהם התגלו אותן הטביעות	המרחק המקובץ לאותם אתרים בק"מ	אינדקס עוצמת פעילות מרחבית הקשורה לאתר
ירושלים	7	8	232	100
לכיש	7	6	221	75
בית-שמש	5	6	124	54
תל גודד	4	5	125	36
גבעון	4	3	76	22
תל עזקה	2	3	57	11
נחל-ערוגות	1	2	95	4
תל בית-מרסים	1	2	80	4
תל מצפה	1	2	62	4
תל בטש	1	2	40	4
חורבת רבוד	1	1	22	2
גזר	1	1	18	2
תל מראשה	1	1	13	2
תל צפית	1	1	13	2
חורבת שובב	1	1	6	2

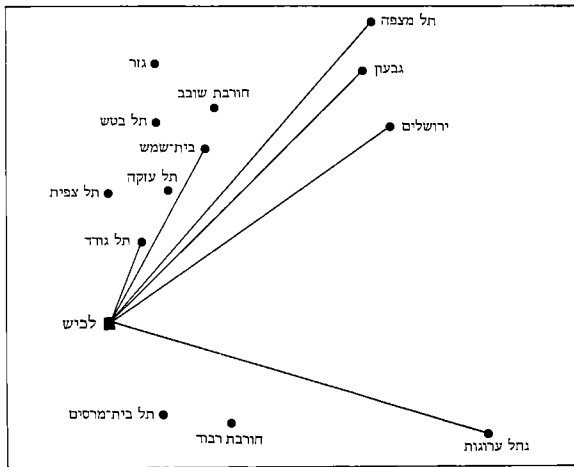

כאמור, הפעילות המרחבית הקשורה לאתרים השונים, נמדדה על-ידי שלושה משתנים כמותיים. בטבלה 4 רוכזו לכל אתר שלושת המשתנים הנ"ל. בעמודה הרביעית בטבלה מחושב אינדקס המבטא את עוצמת הפעילות המרחבית הקשורה בכל אתר. האינדקס יוצר יחס מספרי בין המשתנים – מספר סוגי-טביעות שנמצאו באתר, כפול מספר האתרים הנוספים שבהם התגלו אותם סוגי-טביעות. האתר שקיבל את המספר הגבוה ביותר – ירושלים – קיבל ערך 100, ושאר האתרים שוקללו ביחס אליו. כך התקבל ערך מספרי המבטא את יחסי העוצמה של הפעילות הקשורה באתרים השונים, ביחס לאתר העומד בראש הטבלה. הסדר בין האתרים שקיבלו ערכים זהים, הוא על-פי המרחק בינם לבין האתר הנוסף בהם התגלו הטביעות הזרות; זהו המשתנה השלישי, המסמן, לשיטתנו, את מרכזיות האתרים (וראה לעיל, טבלה 3). מובן מאליו שחפירות ומימצאים נוספים עשויים לשנות את מעמד היחסי של אתרים בטבלה.

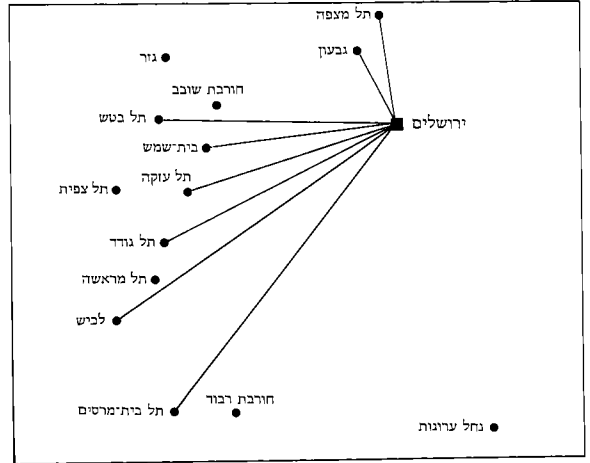
מריכוז הנתונים השונים מתקבלת התמונה הבאה:

ירושלים (ראה ציור 1): האתר דורג במקום הראשון וקבענו לו ערך 100 באינדקס העוצמה. ירושלים מתבלטת כאתר הקשור בפעילות מרחבית מירבית ומקבלת את הערכים הגבוהים ביותר בכל אחד משלושת המשתנים שנבדקו. נמצאו בה שבעה סוגים מ'קבוצת הטביעות הזרות', שתפוצתן ידועה משמונה אתרים נוספים. ירושלים ממוקמת בשוליו המזרחיים-צפוניים של שטח תפוצתה של 'קבוצת הטביעות הזרות', ובכל זאת, היא בעלת מעמד מרכזי ומתקשרת אליה פעילות המתפרסת על-פני כל השטח הזה.

לכיש (ראה ציור 2): האתר דורג במקום שני על-פי אינדקס העוצמה ומקבל ערך 75. בלכיש נמצאו שבעה סוגים מ'קבוצת הטביעות הזרות', כמספר הסוגים שנמצאו בירושלים, אך לסוגים אלה תפוצה בששה אתרים בלבד. ללכיש מעמד מרכזי שני בחשיבותו. היא ממוקמת בשוליים המערביים-דרומיים של שטח תפוצתה של 'קבוצת הטביעות הזרות' וקשורה בפעילות מרחבית המשתרעת על פני חלקים גדולים מהשטח הזה.

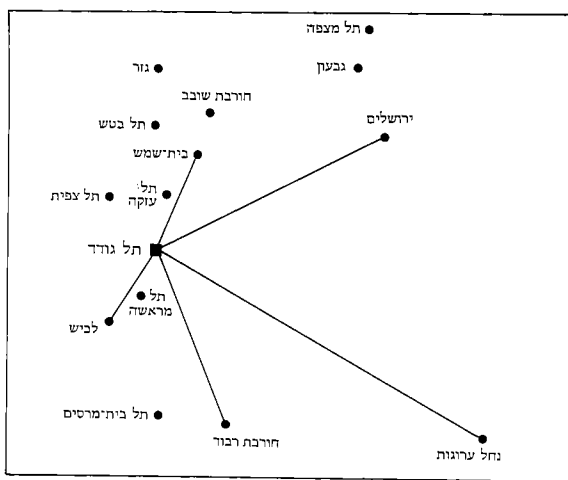

ציור 2: תפרוסת הפעילות הקשורה ללכיש

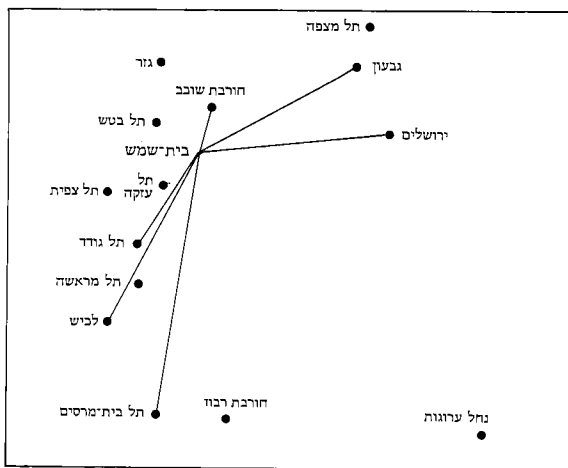

ציור 1: תפרוסת הפעילות הקשורה לירושלים

ציור 4: תפרוסת הפעילות הקשורה לתל גורד

ציור 3: תפרוסת הפעילות הקשורה לבית-שמש

בית-שמש (ראה ציור 3): האתר דורג במקום השלישי, ומקבל ערך 54 באינדקס העוצמה. בבית-שמש נמצאו חמישה סוגים מ'קבוצת הטביעות הזהות', שתפוצתן ידועה בששה אתרים נוספים — תפוצה השווה לזו של לכיש. בית-שמש ממקמת במרכז שטח תפוצתה של 'קבוצת הטביעות הזהות', וקשורה בפעילות המתפרסת על רוב השטח הזה. תל גורד (ראה ציור 4): האתר דורג במקום הרביעי ומקבל ערך 36 באינדקס העוצמה. בתל גורד נמצאו ארבעה סוגים מ'קבוצת הטביעות הזהות', שתפוצתן ידועה מחמישה אתרים נוספים.

גבעון (ראה ציור 5): האתר דורג במקום החמישי ומקבל ערך 22 באינדקס העוצמה. בגבעון נמצאו ארבעה סוגים מ'קבוצת הטביעות הזהות', שתפוצתן ידועה משלושה אתרים נוספים. גבעון ממקמת בשוליים הצפוניים של השטח וקשורה בפעילות המשותפת לשלושת האתרים שדורגו בראש הטבלה — ירושלים, לכיש ובית-שמש.

תל-עזקה (ראה ציור 6): האתר דורג במקום הששי באינדקס העוצמה ומקבל ערך 11. באתר נמצאו שני סוגים מ'קבוצת הטביעות הזהות', שתפוצתן ידועה משלושה אתרים נוספים. לאתר קשורה פעילות משטח מצומצם יחסית — מירושלים ומשני אתרים בשפלת-יהודה.

נחל-ערוגות (עין-גדי), תל בית-מרסים, תל מצפה ותל בטש: אתרים אלה דורגו במקומות שביעי, שמיני, תשיעי ועשירי (בהתאמה). נמצא בהם סוג אחד מ'קבוצת הטביעות הזהות', שתפוצתו ידועה משני אתרים נוספים.

חורבת רבוב, גור, תל מרשה תל צפית וחורבת שובב: אתרים אלה דורגו בתחתית הטבלה, בהם נמצא סוג אחד בלבד מ'קבוצת הטביעות הזהות', שתפוצתו ידועה מאתר נוסף אחד בלבד.

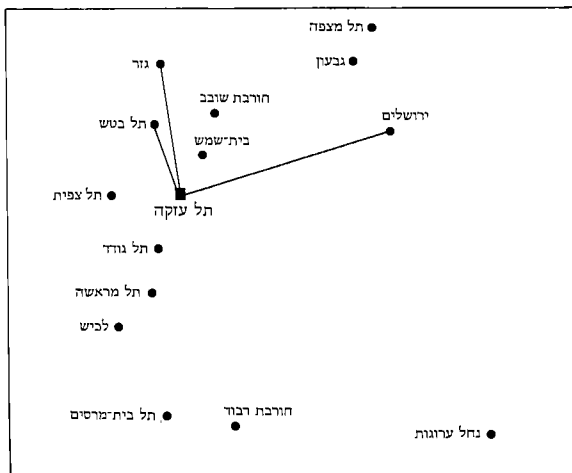
מבחינת היקף הפעילות המרחבית הקשורה לאתרים השונים, ניתן לאבחן שלוש רמות עיקריות:

א. בראש הטבלה עומדת ירושלים, אליה קשורה פעילות נרחבת מכל קצות השטח.
 ב. בדרג השני עומדים האתרים לכיש, בית-שמש ותל גודד, הקשורים בפעילות נרחבת, אך בהיקף מצומצם מזה של ירושלים.
 ג. שאר האתרים, בהם קשורה פעילות מצומצמת; בראש קבוצה זו עומדים: גבעון, תל עזקה ונחל-ערוגות (עיין-גדי).

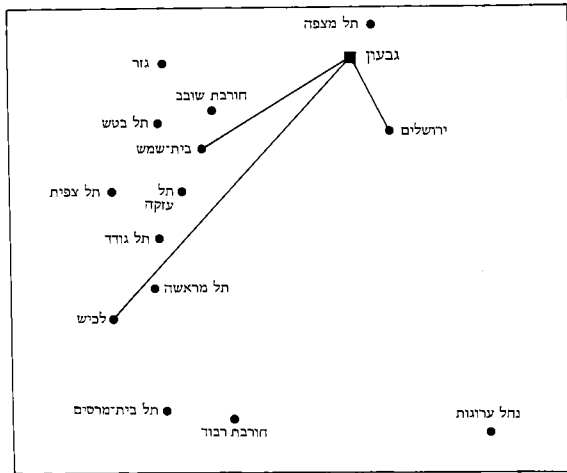
תפרוסת המוקדים הקשורים ל'קבוצת הטביעות הזהות'

בפרק זה תיבדק תפרוסתם המרחבית של המוקדים שאותרו בראש טבלה 4, והקשר בין מיקומם ובין עוצמת הפעילות הקשורה בהם.

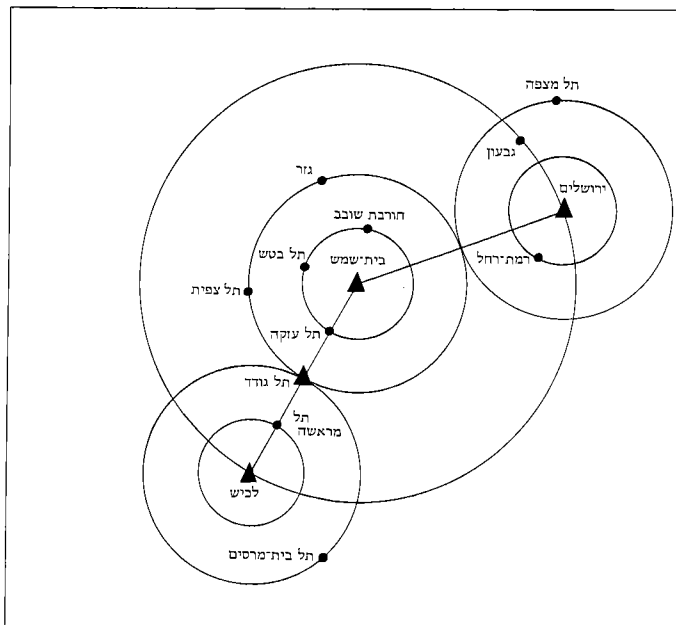
בעמ' 39 מוצגת מפת יהודה ואתרים בהם נמצאו טביעות זהות. נראה בכירור, שהמוקדים הראשיים ממוקמים בתפרוסת ציר: לכיש – תל מרשה – תל גודד – תל עזקה – בית-שמש – ירושלים. בציר זה נמצאים חמישה מתוך ששת המוקדים שבראש טבלה 4, כל סוגי הטביעות ו-76 אחוז מפריטי המימצא. בקצה הצפוני-מזרחי של הציר נמצא המוקד הראשי – ירושלים. בקצהו השני, הדרומי-מערבי, נמצא המוקד השני – לכיש. במרחק שווה משני המוקדים הראשיים, בקירבה למרכז השטח, נמצא המוקד השלישי – בית-שמש. שני המוקדים הראשיים ממוקמים בשולי שטח תפוצת הטביעות הזהות. אם נסתכל על תפרוסת זאת מנקודת-השקפה של 'תפרוסת בעלת יעילות גיאוגרפית מירבית', נשאלת השאלה – מדוע שני המוקדים הראשיים ממוקמים דווקא בשולי השטח ולא במרכזו? תפרוסת הטביעות הזהות אינה תפרוסת צנטרליסטית-ריכוזית, שבה אתר היושב במרכז השטח קשור במכסימום פעילות, אלא זוהי תפרוסת-ציר דו-קוטבית. שני המוקדים

ציור 6: תפרוסת הפעילות הקשורה לתל עזקה

ציור 5: תפרוסת הפעילות הקשורה לגבעון

ציור 8: תיאור סכימטי של מיקום האתרים

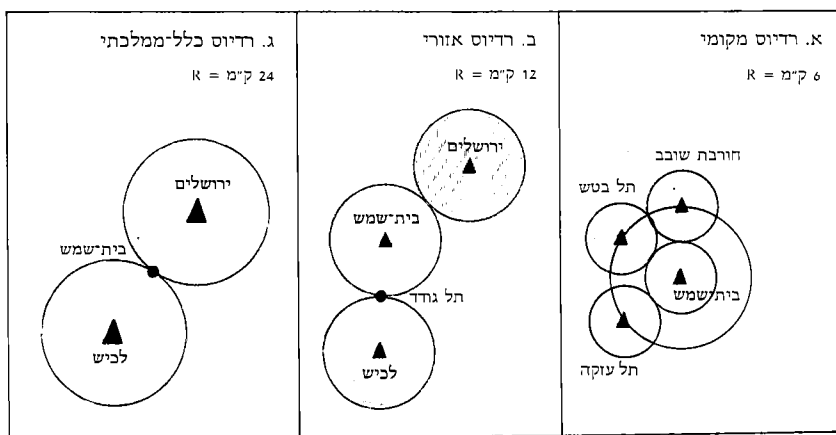
הראשיים יושבים בקצות השטח, ובציר המקשר ביניהם יושבים שלושה מוקדים מרכזיים נוספים — בית-שמש, תל גודד ותל עזקה. קיים קשר בין מיקומם של המוקדים לבין עוצמת הפעילות הקשורה בהם. ניתוח מיקומה של בית-שמש מבהיר את מיכנה המערך כולו. בטבלה 5 מצוינים המרחקים בקו אווירי מבית-שמש לאתרים שונים שנזכרו לעיל.

טבלה 5 — מרחקים מבית-שמש לאתרים שונים בקו אווירי בק"מ

ירושלים	לכיש	גבעון	תל גודד	תל צפית	גזר	תל בטש	עזקה	חורבת שובב
---------	------	-------	---------	---------	-----	--------	------	------------

25	23	23	14	13	13	7	7	6
----	----	----	----	----	----	---	---	---

- האתרים ממוקמים סביב בית-שמש בסידור מרחבי בן שלושה מעגלים (ראה ציור 8).
- רדיוס של כששה-שבעה קילומטרים: תל בטש, תל עזקה וחורבת שובב.
  - רדיוס כפול מן הרדיוס הקודם, 12-14 ק"מ: תל גודד, תל צפית וגזר.
  - רדיוס כפול מן הרדיוס הקודם, כ-23-26 ק"מ: ירושלים, לכיש וגבעון.
- בית-שמש, המדורגת במקום השלישי בטבלה 4, ממוקמת במרחק שווה מירושלים ומלכיש — שני המוקדים שדורגו בראש אותה טבלה. בין לכיש ובית-שמש, שדורגו

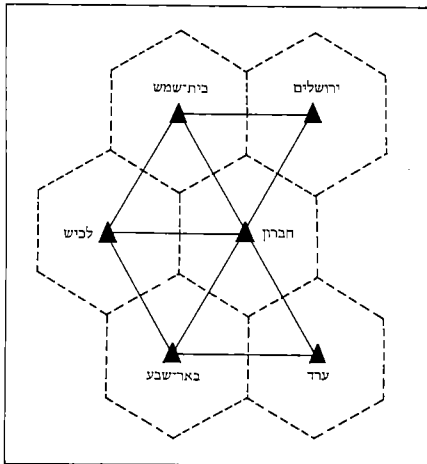
ציור 9: רדיוס (R) השפעה של מוקדים

במקום השני והשלישי, יושב תל גודד, שדורג במקום הרביעי. במרחק שווה מתל גודד ומבית-שמש יושב תל עזקה, שדורג במקום הששי; ובמרחק שווה מתל-גודד ומלכיש יושב תל-מרשה, שדורג במקום נמוך יותר. ניתן לראות קשר ברור בין דירוגם של האתרים לבין סידורם המרחבי. במחצית המרחק שבין אתרים מדרג כלשהו, יושבים אתרים מדרג נמוך יותר. יש לזכור, כי אנו עוסקים בתקופה ללא תחבורה מוטורית, במשק שבסיסו חקלאי, והמערכת הכלכלית בעיקרה היא אוטרקית. יש להתייחס למימד הזמן על-פי יחידות המאמץ הנדרשות להתגבר על המרחקים בין האתרים. הדבר מתבטא במיקומם של האתרים וביחסם זה לזה:

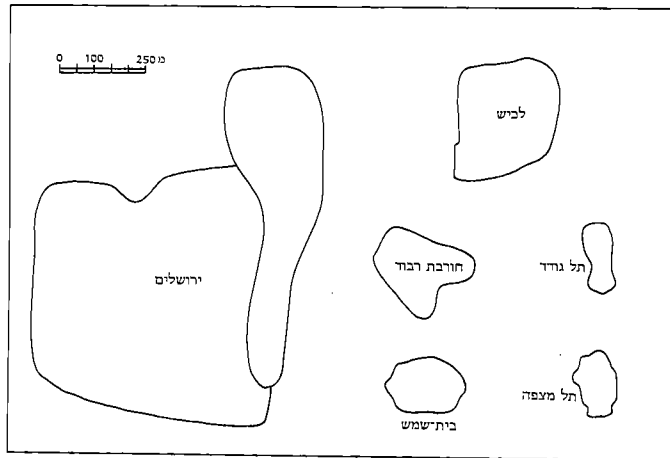
א. סביב בית-שמש, שקיבלה ערך 54 באינדקס העוצמה (טבלה 4), יושבים ברדיוס של חמישה עד שבעה ק"מ אתרים שקיבלו דירוגים נמוכים: תל עזקה, תל בטש וחורבת שובב. מחצית ממרחק זה הוא כ-2.5-3.5 ק"מ, מהלך של כשעה ברגל, והוא בקירוב הגבול המירבי של המאמץ שכדאי לתושבים להשקיע כדי להגיע מהיישוב לשדותיהם שסביבו, כשמדובר בפעילות יום-יומית (ראה ציור 9א).

ב. בהליכה רגלית, עם בהמות-מסע, ניתן לעבור ביום מרחק של כ-24-28 ק"מ. זהו, לדוגמה המרחק השכיח בין תחנות-דרכים בציר דמשק-קהיר בתקופה העות'מאנית.²⁴ מרחק של מחצית יום-הליכה הוא כ-12-14 ק"מ, והוא המרחק המירבי שמאפשר יציאה מנקודת כלשהי למוקד מרכזי, כשניתן להספיק לחזור עוד באותו היום. מרחק זה אינו דורש לוגיסטיקה מסובכת, ומהווה יחידת-מרחק בסיסית בסידור המרחבי של האתרים. שלושת המוקדים שדורגו כקשורים בפעילות מרחבית בעוצמה מירבית — ירושלים לכיש ובית-שמש — מרוחקים זה מזה מרחק יום-הליכה ועומדים במרכזם של עיגולים, שרדיוסם כ-12 ק"מ (ראה ציור 9ב), המשקיעים זה לזה. בנקודות ההשקה ממוקמים מרכזים מדרג נמוך יותר: בין לכיש ובית-שמש ממוקם בנקודה כזאת תל-גודד.

24 ראה: א' כהן (עורך) ההיסטוריה של ארץ ישראל — שלטון הממלוכים והעות'מאנים, ירושלים 1981, עמ' 173 (מפה).

ציור 11: המוקדים ביהודה על-פי מודל המוקמות המרכזיים של קריסטלר (ראה הערות 25 ו-28)

ציור 10: השוואת שטחי אתרים ביהודה במחצית השנייה של המאה השמינית לפני הספירה

ג. שני המוקדים שדורגו בראש הטבלה – ירושלים ולכיש – יושבים במרכז מעגלים שרדיוסם כ-25 ק"מ. זהו מרחק השווה ליום-הליכה. המעגלים תוחמים שטח שיציאה ממנו למוקד הראשי וחזרה אינה עולה על יומיים-הליכה (ראה ציור 9). במקום זה ירושלים ולכיש מכסות חלק ניכר משטח תפוצתה של 'קבוצת הטביעות הזהות' ומשטח ממלכת יהודה בכלל.

הארגון המרחבי של האתרים שדורגו בראש טבלה 4, כפי שתואר בציורים 8 ו-9, תואם את עקרונות תיאוריית המקומות המרכזיים של קריסטלר.²⁵ זוהי תיאוריה גיאוגרפית העוסקת בקשר שבין מיקום ותיפקוד, וקובעת חוקיות לגבי שכוחות הופעתם של מוקדים במרחב. במודל של קריסטלר מחולק המרחב למשושים, והיישובים ממוקמים במרכזם של המשושים או בפנותיהם, בהתאם למעמדם בהירארכיה התיפקודית. שלושת המוקדים שדורגו בראש טבלה 4, יושבים במרכזם של משושים כאלה (ראה ציור 11).

המוקדים היישוביים המרכזיים ביהודה

מתפוצתה של 'קבוצת הטביעות הזהות' משתקפים נתונים לגבי המוקדים היישוביים ביהודה במחצית השנייה של המאה השמינית לפני-הספירה:
 א. שני המוקדים העירוניים הראשיים הם ירושלים ולכיש. על מעמדם המרכזי של שני אתרים אלה עמדו חוקרים שונים.²⁶ תפרוסת 'קבוצת הטביעות הזהות' מצביעה אף היא על כך, וזאת מתוך מדד מספרי-כמותי. על-פי אותו מדד, ניתן ללמוד על עוצמת מרכזיותם של אתרים נוספים.

25 W. Christaller, 'Die zentralen örte in Süddeutschland, 1933 (Translated by C. Baskin), 25 *Central Places in Southern Germany*, Prentice Hall 1966

26 ראה לדוגמה: י' שילה, 'מניין תושבי ארץ-ישראל בתקופת הברזל לאור ניתוח מדגמי של תוכניות הערים, שטחן וצפיפות האוכלוסיה בהן', ארץ ישראל, טו (ירושלים 1981), עמ' 276-277; Z. Herzog, 'Israeli City Planning', *Expedition*, 20(1978), pp. 38-43

ב. ירושלים מתבלטת כמוקד המרכזי ביותר ביהודה. היא מקבלת את הערכים הגבוהים ביותר לכל משתנה שנבדק בטבלה 4. השוואת נתונים אלה לסדר-גודל של אתרים ביהודה בסוף המאה השמינית לפני-הספירה, מצביעה על קיום מערך של עיר ראשה. זהו מצב יישובי המתאפיין בקיום עיר גדולה מאוד אחת, כשהערים הנוספות במידרג הן מסדר-גודל נמוך בהרבה, ללא שכבת-ביניים. ירושלים בתקופה הנדונה היא יישוב ענק המשתרע על פני שטח של כ-500-600 דונם,²⁷ והיא גדולה פי שמונה לערך מלכיש, ששטחה כ-75 דונם, והיא האתר השני בגודלו ביהודה. בציוור 10 מובאים בקנה-מידה אחד אתרים שונים בני התקופה.

ג. שני המוקדים הראשיים ממוקמים בשולי הממלכה. הרקע ההיסטורי מבהיר, כיצד התפתחה ביהודה תפרוסת יישובית כזאת. ירושלים נקבעה לבירה בתקופת הממלכה המאוחדת, במאה העשירית לפני-הספירה, ומוקמה באזור מרכזי. יציבותה ורציפותה של שושלת בית-דוד שמרו על מיקום זה של הבירה גם לאחר פילוג הממלכה, כשירושלים הבירה נותרה בשולי שטח יהודה; לעומת המצב בממלכת ישראל, בה נדדה הבירה כלפי המרכז, עד שנקבעה בשומרון. המיקום הגיאוגרפי ביחס לירושלים הביא להתפתחותה של לכיש למרכז היישובי השני בחשיבותו ביהודה (ראה ציור 9).

ד. הדרך שקישרה בין ירושלים ללכיש היתה ציר-תנועה ראשי בממלכה ובה רוכזה פעילות מרחבית אינטנסיבית. לא ייפלא אפוא, כי ששה מתוך שבעה האתרים שדורגו בראש טבלה 4, שוכנים על ציר זה. במרחב בין שני המוקדים הראשיים התפתח 'עמוד השדרה' היישובי של ממלכת יהודה (בדומה למישור-החוף במדינת ישראל כיום, המרכז את מירב האוכלוסיה ואת מירב הפעילות הכלכלית, תעשייתית, תחבורתית וחברתית).²⁸

סיכום

מפילוג המלוכה ועד חורבן בית ראשון תיפקדה ממלכת יהודה כיחידה גיאופוליטית עצמאית, בעלת שלטון ריכוזי. בפרק-זמן זה התפתח מערך יישובי מגוון, ונוצרה מערכת מרחבית של קשרים פנימיים, תלות ויחסי-גומלין בין יישובים. תשומת-לב המחקר הארכיאולוגי מופנית לאחרונה גם להבטים מרחביים, ופרויקטים ארכיאולוגיים אזוריים שמתבצעים בארץ, מנסים למצוא עדויות לקשרים מרחביים ויחסים בין יישובים.²⁹ תפוצתה של 'טביעות החותם הזהות', המתוארכות היטב, טומנת בחובה ידע רב על המערך היישובי ביהודה ערב מסע סנחריב.

M. Broshi, 'The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and Menasseh', *IEJ*, 27 (1974), pp. 9-21

28 הדיון במוקדים המרכזיים באזור מרכז הדר והנגב דורש עיון וליבון החורגים מפרשת 'קבוצת הטביעות הזהות', מאחר שלא התגלו בהם פריטי-מימצא כאלה. יחד עם זאת, מכיוון שהמודל תקף בתחום תפוצת הטביעות, ניתן לאתר בעזרתו נקודות בעלות פוטנציאל לתיפקוד אזורי, בתחום שמחוץ לתפוצת הטביעות. כמתואר בשירטוט מס' 11. לפיכך דומה כי, חברון היוותה מוקד ראשי נוסף. דרומה לחברון, באזורי-ספר צחיחים עם עורף יישובי דליל, התפתחו מרכזים אזוריים, דוגמת באר-שבע ועוד. ייתכן, כי הטביעה שנמצאה בנחל-ערוגות, מרמזת על היות עין-גדי מרכז אזורי למזרח מדבר-יהודה וחופי ים-המלח.

29 Y. Portugali, 'A Field Methodology for Regional Archeology (The Jezreel Valley Survey, 1981)', *Tel-Aviv*, 9(1983), pp. 88-170

נספח – 'קבוצת הטביעות הזהות'

פריטי המימצא, המשתייכים ל'קבוצת הטביעות הזהות', מובאים בטבלה להלן בפירוט הנתונים: מקום המימצא, מספר הפריטים ומקום פירסום המימצא (הפירסום מובא כאן במקוצר. רשימה מלאה של הקיצורים ראה בעמ' 52 להלן).

פירסום	פריטים	אתר	הטביעה
אולברייט, ערך 'תל בית מרסים' אנציקלופדיה לחפירות, ירושלים (1970), עמ' 571.	2	בית מרסים	לאליקם/נער יוכן
גראנט ורייט, בית-שמש, עמ' 80.	1	בית-שמש	לאליקם/נער יוכן
אהרוני, רמת-רחל ב', עמ' 33.	1	רמת-רחל	לאליקם/נער יוכן
גראנט ורייט, בית-שמש, עמ' 82-83.	1	בית-שמש	לבכי/שלם
ל' רחמני, עתיקות, ה (1969), עמ' 82-83.	1	ח' שובב	לבכי/שלם
טפנל, לכיש III, עמ' 341.	3	לכיש	הושע/צפן
בליס ומקאליסטר, עמ' 119-122, הערות 20, 30.	3	תל-גודד	הושע/צפן
אוסישקין (לעיל, הערה 4), עמ' 81.	1	לכיש	יהוחיל/שחר
אהרוני, רמת-רחל א', עמ' 44; ב', עמ' 33.	2	רמת-רחל	יהוחיל/שחר
אהרוני, רמת-רחל א', עמ' 44.	1	רמת-רחל	יהוחל/שחר
אביגד, העיר העליונה, עמ' 44.	1	ירושלים	מנחם/יובנה
בליס ומקאליסטר, עמ' 120, הערה 24.	1	תל-גודד	מנחם/יובנה
אהרוני, רמת-רחל א', עמ' 18.	1	רמת-רחל	למנחם/יובנה
גראנט ורייט, בית-שמש, עמ' 81-82.	1	בית-שמש	מנחם/ויהבנה
אהרוני (לעיל, הערה 8), עמ' 145.	1	רמת-רחל	מנחם/ויהבנה
טפנל, לכיש III, עמ' 341.	1	לכיש	לנחם/הצליהו
פריצ'רד, גבעון, עמ' 27, הערה 2.	1	גבעון	לנחם/הצליהו
ב' מזר, 'החפירות ליד הר-הבית', קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 88.	1	ירושלים	לנחם/הצליהו
בליס ומקאליסטר, עמ' 120, הערה 22.	1	תל-גודד	לנחם/עבדי
טפנל, לכיש III, עמ' 341.	7	לכיש	לנחם/עבדי
ג' הדס, חדשות ארכיאולוגיות, פב (תשמ"ג), עמ' 62.	1	נ. ערוגות	לנחם/עבדי

פירטום	פריטים	אתר	הטביעה
אהרוני, רמת-רחל א', עמ' 16.	1	רמת-רחל	לנרא/שבנא
אביגד, העיר העליונה, עמ' 44-45.	1	ירושלים	לנרא/שבנא
אביגד, העיר העליונה, עמ' 44-45.	1	ירושלים	לנרי בן שבניו
R.A.S. Macalister, <i>The Excavation of Gezer</i> , II, London 1912, p. 211	1	גזר	לעזר/חגי
בליס ומקאליסטר, עמ' 121, הערה 28.	1	תל-עזקה	לעזר/חגי
בליס ומקאליסטר, עמ' 121, הערה 29.	1	תל-עזקה	לצפן א/במעץ
אביגד, העיר העליונה, עמ' 44-45.	1	ירושלים	לצפן א/במעץ
מזר וקלם (לעיל, הערה 5), עמ' 96.	1	תל-בטש	לצפן א/במעץ
טפנל, לכיש III, עמ' 341.	3	לכיש	צפן ע/זריהו
פריצ'רד, גבעון, עמ' 28, הערה 4.	1	גבעון	צפן ע/זריהו
גראנט ורייט, בית-שמש, עמ' 80-81.	1	בית-שמש	צפן/עזר
בליס ומקאליסטר, עמ' 119-121, הערה 27.	1	תל-צפית	לרפתי/יהובל
בליס ומקאליסטר, עמ' 119-121, הערה 27.	1	תל-מראשה	לרפתי/יהובל
טפנל, לכיש III, עמ' 341.	1	לכיש	לשבנא/א שחר
אהרוני, רמת-רחל ב', עמ' 60-61.	2	רמת-רחל	לשבנא/א שחר
C.C. McCown et al., <i>Tell en Nasbeh I</i> , Berkeley 1947, pp. 160-162	3	תל-מצפה	לשבנא/א שחר
I. Ben-Dor, 'Two Stamped Jar-handles from Tell Judeida', <i>The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine</i> , 13 (1947), pp. 66-67	2	תל-גודד	לשלם/אחא
כוכבי (לעיל, הערה 14), עמ' 57.	2	ח. רבור	לשלם/אחא
טפנל, לכיש III, עמ' 341.	7	לכיש	לתנחם/מגן
אויסקין (לעיל, הערה 4), עמ' 81.	1	לכיש	לתנחם/מגן
אהרוני, רמת-רחל ב', עמ' 38.	1	רמת-רחל	לתנחם/מגן
פריצ'רד, גבעון, עמ' 29, הערה 8.	1	גבעון	לתנחם/מגן
פריצ'רד, גבעון, עמ' 28, הערה 3.	1	גבעון	לתנחם/ם נגב
גראנט ורייט, בית-שמש, עמ' 83-84.	1	בית-שמש	לתנחם/ם נגב

פירוט המקורות:

- 1 ג' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980 [להלן: אביגד, העיר העליונה].
- 2 Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1959-60*, Roma 1964 [להלן: אהרוני, רמת-רחל א].
- 3 Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1961-62*, Roma 1964 [להלן: אהרוני, רמת-רחל ב].
- 4 F.J. Bliss & R.A.S. Macalister, *Excavations in Palestine*, London 1962 [להלן: בליס ומקאליסטר].
- 5 E. Grant & G.E. Wright, *Ain Shems Excavations, V*, Haverford 1939 [להלן: גראנט ורייט, בית-שמש].
- 6 J.B. Pritchard, *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*, Pennsylvania 1959 [להלן: פריצ'רד, גבעון].
- 7 O. Tufnell, *The Iron Age — Lachish III*, London 1953 [להלן: טפנל, לכיש].

